

Erken İslâmî Dönemde Bir Kâtip Portresi: Mısır'ın İlk Âmili Verdân er-Rûmî

Portrait of a Scribe in the Early Islamic Period: Verdân, the First Accountant of Egypt

Abdullah Burgu

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya, Türkiye
Assist. Prof. Dr., Selçuk University, Faculty of Literature, Department of History, Konya, Türkiye
aburgu@selcuk.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0001-9057-0688>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.31591/istem.1630752

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 31.01.2025

Accepted / Kabul Tarihi: 22.06.2025

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2025

Cite as / Atıf: Burgu, Abdullah. "Erken İslâmî Dönemde Bir Kâtip Portresi: Mısır'ın İlk Âmili Verdân er-Rûmî". *İstem* 45 (2025), 31-50. <https://doi.org/10.31591/istem.1630752>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

Erken İslâmî Dönemde Bir Kâtip Portresi: Mısır'ın İlk Âmili Verdân er-Rûmî

Öz

Arap Yarımadası'ndan henüz devletleşmemiş bir siyasi kültürün içinden gelen Müslüman fatihler; Doğu'da Sâsânî İmparatorluğunu yıkarak, Batı'da ise Roma-Bizans İmparatorluğunu hakimiyetindeki bazı bölgeleri ele geçirerek, fetihlerin hemen akabinde bin yıllık iki geleneğe varis olmuşlardır. Köklü devlet mekanizmasıyla dikkat çeken bu iki devlet, çeşitli meslek sınıflarından meydana gelen kâtiplerle toplu ve devlet işlerine yönelik çözümler üretmeyi başarmışlardır. Müslüman idareciler yeni bir devletin temellerini atarken tecrübe ve birikimlerinden faydalanmak istedikleri imparatorluk tecrübesine sahip bu tür kâtiplerin idari işlerde kullanılmasında bir mahsur görmemişlerdir. Bu nedenle İslâm'ın ilk yüzyılı boyunca, İslâm İmparatorluğunun bürokratik işlerini yürüten Irak, Mısır, Suriye ve Horasan'da bu geleneği temsil eden ve kâtip sınıfından gelen çok sayıda isimler ve figürler ile karşılaşılacaktır. Bu makale, Hz. Ömer dönemi gibi çok erken bir devirde Mısır'da maliye bürokrasisinde istihdam edilen Verdân isimli bir kâtinin biyografisi, faaliyetleri, siyasi ve mali hadiselerdeki rollerini incelemektedir. Çalışma, Verdân'ın şahsında söz konusu geçiş döneminin kâtipler sınıfındaki ve İslâm İmparatorluğunun bürokratik sistemindeki gelişmelerin yapısal bir analizini içermektedir.

Araştırmada, İslâm tarihi incelemelerinde genellikle halife, vali ve Arap kökenli üst idarecilere yoğunlaşan yerleşik tarih bakış açısının yerine, bir arka planda ve ikinci derecede tarihsel olayların gelişimini organize eden, gündelik hayat ve bürokratik yaşama değin muhtelif olaylarda rol oynayan alt figürlerden birine odaklanılmıştır. Her ne kadar modern çalışmaların dikkatini çekmesi de mevcut tarih kaynakları bu tür şahıslarla ilgili mebzul miktarda bilgiler aktarmaktadırlar. Söz konusu bilgiler, değerlendirilerek erken İslâmî dönemde siyasi olayların dahi içerisinde yer alan bir kâtinin portresinin çıkarılması hedeflenmiştir. Kaynak tahlili ve doküman analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada ahbâr niteliğindeki erken dönem İslam kronikleri, fütûh kitapları, şehir tarihleri ve Mısır tarihine ayrılan eserlerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Kâtip, Verdân er-Rûmî, Amr b. Âs, Muâviye b. Ebû Süfyan.

Portrait of a Scribe in the Early Islamic Period: Verdân, the First Accountant of Egypt

Abstract

The Muslim conquerors, emerging from a political culture in the Arabian Peninsula that had not yet fully developed into a state, inherited two millennia-old traditions shortly after their conquests—by overthrowing the Sasanian Empire in the East and seizing certain territories under the control of the Roman-Byzantine Empire in the West. These two states, which were characterized by their established state mechanisms, managed to create solutions for societal and governmental affairs with clerks from various professional classes. While Muslim rulers were laying the foundations of a new state, they saw no issue in employing clerks with imperial experience to assist in administrative tasks, benefiting from their expertise and accumulated knowledge. Consequently, during the first century of Islam, many names and figures representing this tradition, coming from the clerical class, can be found in the administrative affairs of the Islamic Empire in Iraq, Egypt, Syria, and Khorasan. This article examines the biography, activities, and roles of a scribe named Verdân, who was employed in the financial bureaucracy of Egypt during the early period of the caliphate, such as the time of Caliph Umar. The study presents a structural analysis of the developments in the scribe class and the bureaucratic system of the Islamic Empire during this transitional period, through the lens of Verdân.

The research focuses on one of the secondary figures who, although often overlooked in Islamic history studies that typically focus on caliphs, governors, and Arab-descended high officials, played a significant role in organizing the development of historical events in the background, influencing daily life and bureaucracy. While not the subject of modern studies, historical sources provide substantial information about such individuals. By analyzing these sources, the aim is to draw a portrait of a scribe involved in political events during the early Islamic period. The study utilizes source analysis and document analysis methods, drawing on early Islamic chronicles, conquest books, city histories, and works focused on the history of Egypt.

Keywords: Egypt, Scribe, Verdân er-Rumi, Amr b. As, Muawiyah b. Abu Sufyan.

Giriş

Hız. Ömer (ö. 23/644) döneminde tarihte az görülen bir hızla kadim dünyaya yayılan İslâm fetihleri beklenmedik bir şekilde Kuzey Afrika'ya kadar uzanmış, 21/642 senesinde Mısır'ın fethiyle Bilâdü's-Şam ve Filistin gibi yerleşimler Müslümanların yönetimine girmişti.¹ Fetihlerin hızla gelişmesine bağlı olarak yeni idari merkezlerin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştu. Bu kapsamda Hız. Ömer, Basra, Kûfe ve Fustat'ta üç tane ordugâh şehrin yapılmasını istemişti. Halkının çoğunluğunu Kıptîlerin oluşturduğu Mısır bölgesinde garnizon şehir mahiyetinde Fustat şehri kurulmuş ve bölgenin tamamı merkezden atanan bir vali ile idare edilmeye başlanmıştır. Fustat şehrinde kurulan idarede ilk defa mali sistemi ve yazışmaları bilen ve Bizans geleneğinde yetişen bürokratlar istihdam edilmiştir.² Ayrıca Müslüman fatihler, ele geçirdikleri bölgelerin daha başından itibaren arazi ve vergi sistemleri ile ilgili kapsamlı çalışmalar yapmışlardır. Hız. Ömer ile Amr b. Âs (ö. 43/664) arasındaki yazışmalar fethedilen bölgelerin nüfus, vergi ve arazi kayıtlarının güncellendiğini göstermektedir.³ Müslüman fatihlerin hâkimiyetine giren Mısır'da eskiden beri Nil Havzası'nın suladığı bereketli toprakların vergilerini toplama ve yeni Müslüman idareye zengin kaynak temini ile elde edilen gelirlerin taksimi gibi işleri bir bütün halinde yapmak için ileri düzeyde yazışma ve bürokratik geleneğin tesisi gerekliydi. Bundan dolayı devletin merkezine uzak bir coğrafyanın fethedilmesi şüphesiz beraberinde bazı zorlukları da getirmişti. Bu zorlukların en başında son derece büyük arazilerin İslâm toprak sistemine ve mali düzenine göre şekillendirilmesi gelmekteydi. Nitekim Mısır'ın fatihi Amr b. Âs, bölgeyi İslâm Devleti'nin topraklarına kattığında söz konusu problemin çözümünde yerel halkı temsil eden kimselerden faydalanmak maksadıyla harekete geçmiş ve aşağıda görüleceği üzere köle asıllı ve mühtedi olduğu bilinen Verdân isimindeki bir kâtibi Mısır'a âmil olarak atamıştır.

İslâm tarihinin kaynaklarında erken dönemde yaşanan yoğun siyasi olaylar içerisinde ciddi kırılmalar ve krizlerle sonuçlanan vakalara odaklanılması mezkûr kâtibin ismini gölgede bırakmıştır. Mısır bölgesine âmil olarak görevlendirildiği anlaşılan Kâtip Verdân, Hız. Ömer, Hız. Osman (ö. 35/656), Hız. Ali (ö. 40/661) ve

¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, çev. Heyet (İstanbul: Siyer Yayınları, 2014), 9/499; Ph. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İfav Yayınları, 2011), 378-379.

² Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrût: Dârü Mektebü'l-Hilâl, 1988), 192-193; Claude Cahen, *İslamiyet Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2000), 243; Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 597-598; Bertold Spuler, *Halifeler Çağı*, çev. İlhan Aslan (İstanbul: Post Yayınları, 2025), 47, 63.

³ Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1415), 272-274; Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), 277.

Muâviye b. Ebû Süfyan (ö. 60/680) zamanlarında meydana gelen bütün siyasi ve mali olayların tanığı olmuş ve merkezinde yer almıştır. Fakat kaynaklarda hakkındaki çeşitli detaylar bulunmakla birlikte tarihî olaylardaki rolü hakkında neredeyse hiçbir değerlendirme yapılmamıştır. Gittikçe meçhul bir kimliğe dönüşen kâtipin portresini ele alan bu çalışmanın başında bir hususa daha dikkat çekmek gerekmektedir. İslâm tarihinde çok sayıda Verdân ismine rastlanılmasına⁴ rağmen biz en eski metinlere yoğunlaşarak, Kâtip Verdân ile ilgili bilgileri tahlil ederek bu tarihî kişiliğin önemli olaylardaki rolünün ortaya çıkarılmasına çalışacağız.

1. Verdân'ın Kimliği ve Mısır Fetihleri Esnasındaki Durumu

Verdân ile ilgili en eski ve yalın bilgiyi erken dönem müelliflerinden İbn Sa'd (ö. 230/845) ve İbn Abdülhakem (ö. 257/870) vermektedir. Fakat buradaki bilgiler ismi ve menşei hakkında doyurucu bir tahlile imkân tanımamaktadır. Özellikle İbn Sa'd, Verdân'ın "Ebû Ubeydullah" şeklinde künyesini vermek ve Mısır'da mukim bir hadis râvisi olduğunu belirtmekten öte bir ayrıntı kaydetmemiştir.⁵ Bu yüzden muahhar kaynaklarda Mısır âmili Verdân'ın Ebu Ubeyd künyesini⁶ taşıdığı bilgisi yer almakta, etnik ve dinî menşei hususunda Rum kökenli bir Hristiyan olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır ki kendisi Verdân er-Rûmî nisbesi ile tanınmaktaydı.⁷ Geç dönem müelliflerinden Sibt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) eserinde Ermeniyeye bölgesi Rumlarından veya Batı Trablus Rumlarından kaydına rastlanılmaktadır.⁸ İbn Asâkir (ö. 571/1176) tarafından kaleme alınan *Târîhu medîneti Dimaşk*'ın Verdân ile ilgili kaydında ise onun Rum asıllı olduğu ve İsfahan⁹ esirleri arasında bulunduğu bilgisinden sonra Dimaşk'ta ikamet eden Rum bir aileden geldiği ve Muâviye b. Ebû Süfyan'ın hilafetinde burada bir evde kaldığı belirtilmektedir.¹⁰ Bu bilgiler neticesinde soyunun Bilâdü's-Şam bölgesinin Rum ailelerine da-

⁴ Hz. Ali'ye düzenlenen suikastta rol oynadığı bilinen bir Verdân ve Kuteybe b. Müslim'in (ö. 96/715) Türkistan fetihlerinde ismine sıkça rastlanan Verdân-Hudâh, çalışmada ele alınan Mısır âmili Verdân ile sadece isim benzerliği taşıyan şahıslardır.

⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 9/517.

⁶ Yine Sibt İbnü'l-Cevzî, Verdân için Ebû Abdullah künyesini düşmüştür. Fakat eserin tahkik ve neşrini gerçekleştiren Muhammed Bereket ve arkadaşları dipnot kısmında Verdân'ın Ebû Ubeyd ve Ebû Ubeydullah künyeleri ile de bilindiğini hatırlatmışlardır. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Bereket vd. (Dimaşk: Dârü'r-Risâletü'l-İlmiyye, 2013), 7/316.

⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Mar'ûf (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 7/294; Şihâbeddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrût: Dârü's-Sâdr, 1995), 3/284.

⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/316.

⁹ İsfahan ve Erdebil gibi kadim yerleşimler İslâm fetihleri esnasında çok kültürlü yapılarıyla dikkat çekmiş; Kafkasya, Hazar ülkesi, Ermeniyeye ve Anadolu'ya açılan garnizon şehirler görevini görmüşlerdir. Tarih boyunca da bu özelliklerini korumuşlardır. Bk. Hatice Aksoy, "Selçuklu Yönetiminde Erdebil: Kafkasya'ya Açılan Kapı", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 21 (Aralık 2024), 61-62.

¹⁰ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdullah b. Hüseyin ed-Dimaşkî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1995-2001), 62/428.

yandığı kesinlik kazanmaktadır. Verdân'ın, "er-Rûmî" nisbesi, muhtemelen muahhar müelliflerin onu diğer Verdân ismini taşıyan şahıslardan ayırmak ve tarihî olaylardaki rolünün karışmasını engellemek amacıyla sonradan tercih ettikleri bir isimlendirme olmalıdır.

Kaynaklarda tam doğum tarihinin tespitini kolaylaştıracak bilgi bulunmayan Verdân, Filistin'in Remle bölgesinde yaşarken Mısır civarında Müslüman orduların ilerleyişine şahitlik etmiş ve Müslümanların hizmetine giren ilk eşrafın arasında yer almıştır. Amr b. Âs tarafından Arapça, Rumca ve Kıptîce bildiği için Mukavkıs'a elçi olarak gönderilen heyetin içerisinde görevlendirilmek istenmiştir.¹¹ Hatta Verdân, Mısır bölgesinin fethinden sonra ise Mısır valileri Amr b. Âs'a ve Mesleme b. Muhalled'e (ö. 62/682) mali danışmanlık, kâtiplik, tercümanlık ve kumandanlık yapmıştır. O, mali görevleri yerine getirmenin yanı sıra muhtemelen Mısır'ın fetheadıldığı 21/642 senesinden önceki bir dönemden itibaren azatlı köle statüsüyle Amr b. Âs'ın özel hizmetinde bulunmuş ve gerektiğinde siyasi kararları almasında istişaresine başvurulana bilge bir devlet adamı ve tecrübeli kâtip olarak dikkat çekmiştir.¹²

Verdân, her ne kadar Amr b. Âs'ın mevlâsı yani azatlı kölesi olarak ün yapsa da kâtiplik hayatını birkaç farklı Mısır valisinin yanında hizmet ederek geçirmiştir. Mısır valilerinin azledilmesi gibi idari değişiklikler neticesinde başarılı bir bürokrat olarak vazifesini sürdürmüş, görevden ayrılmak gibi bir teşebbüs de hiç düşünmemiştir. Nitekim Verdân, üçüncü halife Hz. Osman'ın, Amr b. Âs'ı görevinden azletmesi üzerine Mısır'a vali atanan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'in de (ö. 36/656-57) hizmetinde bulunmuştur.¹³ Bu süreçte Amr b. Âs'ın valilikten uzaklaşmasına (27/648) bağlı olarak yaklaşık on bir yıl boyunca efendisiyle ayrı kalmışlardır. Fakat Medine'de Hz. Osman'ın kuşatılarak öldürülmesinden bir müddet sonra Muâviye b. Ebû Süfyân'ın, Amr b. Âs'ı tekrar Mısır valiliğine getirmesiyle (38/658) bir kez daha bir araya gelmişlerdir.¹⁴

Verdân'ın kâtiplik, müşavirlik gibi görevlerinin yanı sıra kumandanlık da yaptığına dair örnekler bulunmaktadır. Verdân, Amr b. Âs'ın azatlı kölesi ve hizmetçisi olarak onunla ve oğlu Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85) ile çeşitli savaflara katılmış hatta Rumlar ile İskenderiye yakınlarında yapılan Kiryevn Savaşı'nda san-

¹¹ Bizans İmparatoru Herakleios (ö. 21/641) ile yapılan savaşta Humus emirinin Verdân adında bir kimse olduğu bilinmektedir. Humus emiri Verdân'ın muasır olmalarına rağmen kâtip Verdân ile aynı kişi olup olmadığı belirsizdir. Bk. Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhü'l-Hülefâi'r-Reşîdînü'l-fütûhat ve'l-incâzâtü's-siyâsiyye* (Bağdat: Dârü'n-Nefâis, 2003), 158, 167-168.

¹² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 53, 97.

¹³ Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus es-Sadeî, *Târîhu İbn Yûnus el-Mısrî*, thk. Abdülfettah Fethî Abdülfettah (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421), 1/501.

¹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 55/26-27.

çağı taşıyarak, ordunun ön saflara ilerlemesini sağlayıp; “*rahatlık mı istiyorsun? Rahatlık önündedir, arkada değildir.*” diyerek, yaralı olmasına rağmen Abdullah b. Amr’ı, zafere teşvik etmiştir.¹⁵ Ayrıca aşağıda detayları görüleceği üzere 37/657’de Sıffin Savaşı’nda Hz. Ali karşısında yer alan ordunun Amr b. Âs’a bağlı kolunda da sancaktar olarak görev almıştır.¹⁶

Belâzurî’deki (ö. 279/892-93) bir kayıtta Amr b. Âs tarafından Verdân’ın İskenderiye şehrine vali tayin edildiği ve kısa bir dönem bu görevi yürüttüğü belirtilmiştir. Daha sonra Amr b. Âs, Hz. Osman tarafından görevden alınmış ve yerine Abdullah b. Sa’d b. Ebi Serh atanmıştır.¹⁷ Mısır valisinin değişmesi üzerine Belâzurî’nin kastettiği görevi sona eren Verdân, daha sonra Muâviye b. Ebû Süf-yân’ın yanına gelerek Dimaşk’da bir eve yerleşmiştir.¹⁸ Verdân 53/672-73 senesinde Mısır yakınlarındaki bir köy olan el-Berellus’ta, (البرلس) Rumlarla yani Bizans birlikleriyle yapılan bir savaş esnasında öldürülmüş ve kaynaklara şehit olarak yazılmıştır.¹⁹

Verdân’ın Rumlarla yapılan savaşta şehit düşmesi ve Müslümanların yenilmesi, İbn Asâkir’in kaydına göre bir ihmalin sonucunda gerçekleşmiştir. Buna göre savaşın yaşanmasından bir müddet önce İskenderiye’de dostluk kurduğu bir keşişle görüşen Verdân, keşişin Rumların savaşımaya geleceğini haber veren kehanetini arkadaşlarına anlatmış fakat ciddiye alınmamıştır. Nihayetinde baskına gelen düşman gemileri kıyıya yaklaşınca durum anlaşılmış ve savaş alanından ayrılmak istemeyen ve kumandan olarak vazifelendirilen Verdân, düşman askerleriyle savaşırken öldürülmüştür.²⁰

Diğer yandan Verdân’ın ne zaman ihtida ettiğine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Onun kaynaklarda şehit olarak anılması Müslüman olduğunu göstermektedir. Muhtelif müellifler, Verdân’ı ileri görüşlü ve akıllı bir kimse şeklinde tavsif etmişlerdir. Genellikle zekâ ve iş bilirliliği övülen Verdân hakkında kaynaklar, hiçbir olumsuz ifadeye yer vermemişlerdir.²¹ Dolayısıyla Rumca, Arapça ve Kiptice’ye hâkim olduğu anlaşılan Verdân, kendi döneminin aynı meslek grubu içerisinde parlak bir kâtip olarak yöneticilerin dikkatini çekmiştir. Böylece 21/642 senesinin

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî, *Fütûhu’s-Şâm* (Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1997), 2/47; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve’l-Mağrib*, 97.

¹⁶ Minkarî, *Vak’atu Sıffin*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 328.

¹⁷ Belâzurî, *Fütûhu’l-büldân* 220. Ayrıca bk. Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâ’iz ve’l-i’tibâr bi-zikri’l-hıta’ ve’l-âşâr* (Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418/1997), 2/95.

¹⁸ Yâkût el-Hâmevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 3/284.

¹⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve’l-Mağrib*, 151; Sibte İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 7/316.

²⁰ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 62/433-434.

²¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma’ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Heyetü’l-Mısıriyyetü’l-Amme li’l-Kitâb, 1996), 287; Sibte İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 7/316.

den 53/672-73 senesindeki ölümüne kadar kâtip, müşavir, tercüman ve kumandan derecesinde yaklaşık 30 yıl boyunca İslâm Devleti'ne hizmetini sürdürmüştür.

2. Mısır'ın Fethinden Sonra Verdân

Verdân, Mısır'ın fethine katılan seçkinler statüsünde yeni kurulan Fustat şehrine ilk yerleşen kimselerdendi. O, kâtiplik görevinde ikamet maksadıyla Fustat'ta cami etrafına inşa edilen ve daha sonraki dönemde Ömer b. Mervân kasrı olarak bilinen evi yapmıştır. Verdân'a ait bu evin, Kasr-ı Ömer b. Mervân ismini almasının sebebi, Mısır valisi Abdülâziz b. Mervân (ö. 86/705) tarafından satın alınarak kardeşi Ömer'e verilmesiydi.²² Verdân'ın Fustat'taki söz konusu evi, ikamet ettiği tek meskeni değildi. Aslında bu ev daha önce de el değiştirmiş, Verdân daha farklı bir yerleşimde yeni bir ev inşa etmişti. İbn Abdülhakem'in bu yeni evin yapılışı ile ilgili verdiği bilgiye göre, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın yine mühtedi veya zımmî olduğu isminden anlaşılan haraç âmili Entenâs, kendisi için dîvâna yakın bir ev tahsisi istemişti. Muâviye b. Ebû Süfyân, Vali Mesleme b. Muhalled'e durumu anlatan bir mektup yazmış ve Verdân'ın evinin satın alınmasını, Verdân'a ise istediği yerden bir ev yaptırılmasını emretmiştir. Daha sonra Mesleme b. Muhalled tarafından bir okun ulaşabileceği bir yerin Verdân'a tahsisi için Simt isminde Fars asıllı bir gulâm ile Verdân birlikte görevlendirilmiştir. Simt ile Münâhi'l-İbil (Deve ağılı) mevkiine gelen Verdân, aslında Nil nehrinin Müslümanların yerleşiminin en son hududuna ulaşmıştı. Burada Simt; *"Bizler bugün, Fars okunun, Rumlarınkinden daha hızlı olduğunu göreceğiz."* diyerek okunu fırlatmış, Verdân mesafeyi ölçmüş ve arazinin kendine tahsisi böylelikle gerçekleştirilmiştir. Bu ölçümlerin sonucunda arazi ev yaptırabilmesi için Verdân'a verilmiş ve muhtemelen Mısır'da ilk ikta sahiplerinden biri de Verdân olmuştur.²³

Mısır bölgesinde özellikle Fustat'ın kuruluşundan itibaren devlet mülkü statüsündeki savâfî arazilerin verilmesi göz önünde bulundurulduğunda,²⁴ Verdân'ın evine doğrudan el konulmamış, bir tür becayiş yöntemi uygulanmıştır. Esas itibarıyla devlet bu tür durumlarda el koyma (müsadere) ile de evi Verdân'dan alabilme yetkisine sahipti. Fakat anlaşıldığı kadarıyla Verdân'ın kâtiplik hizmetindeki şöhreti böyle bir teşebbüsün önüne geçmiştir. Dolayısıyla devlet bu tür kâtiplerin iyi yaşam şartlarına sahip olmalarını da istemiştir.

Mısır'ın fethinin hemen akabinde gerçekleşme ihtimali yüksek olan ilginç bir hadise yaşanmıştır. Hirbetu Verdân adını taşıyan bir köyün, İskenderiye üzerine

²² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 122; Ayrıca bk. Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülâziz b. Muhammed el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. A. P. van Leeuwen-A. Ferré (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1992), 2/603.

²³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 122-123.

²⁴ Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 89.

yönelen Amr b. Âs tarafından yıktırıldığı bilinmektedir. Yıkımın gerekçesi, savaş hazırlığındaki Amr b. Âs'ın yanından ihtiyacını gidermek maksadıyla ayrılan Verdân'ın, tamamı aslında rahip olan Hirbeliler tarafından kaçırılmasıydı. Çünkü birliğinden uzaklaşan Verdân kaybolmuş, arkadaşları onu ararken köydeki evlerin birinde bulunmuştu. Duruma kızan Amr b. Âs, köylülerin oturdukları evlerden çıkarılıp köyün yıkılmasını emretmiştir. Hatta daha sonra Hirbeliler, Amr b. Âs'ın adamlarına saldırarak öldürmüşler ve bunun üzerine Verdân onların üzerine gönderilmiş, Verdân onları öldürerek geri kalan yerleşimlerini de yıkmıştır.²⁵ Bu olaydan dolayı yıkılıp, harabe hale gelen köyün Verdân'a atıfla Hirbetu Verdân ismini aldığı görülmektedir.

Aşağıda anlatılacağı üzere Verdân Mısır'ın fethinin akabinde devlet hizmetinde oldukça hareketli bir ömür sürmüştür. O, Fustat-Dımaşk arasında gidip gelmiş, bir müddet Dımaşk'ta ikamet etmiş Mısır valilerinin değişmesine paralel bir şekilde farklı yerlerde yaşamaya başlamıştır.

3. Verdân'ın Kâtipliği ve Elçiliği

Geç dönemin muhtelif müellifleri tarafından, Amr b. Âs'ın yanında adeta sahibü's-şurtası derecesinde bir pozisyona sahip olduğu belirtilen²⁶ Verdân, hizmetinde bulunduğu efendisinin idari işlerinde sürekli yanında yer almıştır. Bilindiği gibi Amr b. Âs, Hz. Ömer devrinde İskenderiye şehrini alıp Mısır'ı fethettiğinde tüm bölge ahalisine şamil bir anlaşma yapıp bir sulhnâme yazdırmıştır. Şüphesiz söz konusu sulhnâmeyi yazan ve Mısır halkına muhtelif vergilerin belirlenmesinde rol oynayan kişi Amr b. Âs'ın çok güvendiği kâtibi Verdân'dan başkası değildi. Çünkü Taberî'nin (ö. 310/923) bir bütün halinde kitabına aldığı İskenderiye Anlaşması'nın metninin sonunda şahit olarak ismi Kâtip Verdân şeklinde zikredilmiş ve Verdân, daha sonraki dönemde Muâviye b. Ebû Süfyân'ın vergi müdahaleleri esnasında bu metindeki mali hükümleri hatırlatan ifadeler kullanmıştır.²⁷

Verdân'ın önemli metinlerin yazılmasındaki rolü Mısır'ın fethinden sonraki anlaşma ile sınırlı kalmamıştır. İbn Asâkir, hilafet iddiaları esnasında Muâviye b. Ebû Süfyân ile Amr b. Âs'ın Mısır valiliği konusunda aralarında yaptıkları anlaşmanın metnini Verdân'ın 38/658-659 senesinde yazdığını kaydetmiştir.²⁸ Muâviye b. Ebû Süfyân ile Amr b. Âs'ın yaptığı anlaşma, efendisinin tüm mühim meselelerinde

²⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 204; Makrîzî, *el-Hıtaṭ*, 1/312-313.

²⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 62/431; Yâkût el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/284. Ayrıca bk. Mücahit Yüksel, *Emevîler Döneminde Hristiyanlar* (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2017), 195.

²⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî-Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Ma'arif bi-Mısr, 1380/1960), 4/125. Ayrıca bk. Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrût: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1997, 10/92.

²⁸ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 55/26-27.

yanında olan Verdân tarafından kaleme alınmıştır. Bu hadiselerden anlaşıldığı gibi Verdân sadece maliye kâtipliği değil, aynı zamanda hat kâtipliğini de yürüterek, kâtip olmanın neredeyse tüm şartlarını taşımıştır.

Verdân'ın, Amr b. Âs tarafından Mısır mukavkısı yapıması kuvvetle muhtemel Kryos'a elçi gönderilmesi veya gönderilmek istenmesi de dikkat çekici bir gelişmedir. Tam olarak onun elçilik görevi açık bir şekilde kaynaklara yansımamıştır. Çünkü Mısır'ın fethi esnasında Bizans İmparatoru Herakleios'a (ö. 641) tabii halde Amr b. Âs'a kan dökülmemesi için arabulmaya çalışan Mukavkis Kryos ile yüz yüze bir görüşmenin yapılmadığı ancak onun elçileri ile görüşüldüğü bilinmektedir.²⁹ Söz konusu olaylar esnasında Amr b. Âs, Verdân'ın Kıptî dilini çok iyi konuştuğunu söylemiş, ancak bunu gizlediğini belirtmiştir. Amr b. Âs ile Verdân birlikte Mukavkis Kryos'a bir mektup yazmak istemişler, bu esnada bir Bizans kumandanı olduğu anlaşılan Artules'in elçisi yanlarına gelerek onları saraya davet etmiş, böylece Amr b. Âs ve Verdân, Artules'in sarayına veya konağına gitmiştir.³⁰ Bu ziyaret esnasında İslâm'ı anlatan uzunca bir konuşma gerçekleşmiştir.³¹ Görüşmeden sonra Mısır'ın fethi hızlanmış ve Verdân, Amr b. Âs tarafından aşağı Mısır köylerine anlaşıma yapmak üzere gönderilmiş ve burada yerel muhataplarıyla Taberî'nin metnini kaydettiği İskenderiye Anlaşması esaslarına göre bir anlaşma yapmıştır.³²

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hilafete hâkim olması ve Amr b. Âs'ın 43/664 yılındaki ölümünden sonra, Hz. Ali'nin Mısır âmili Masar b. Fadakî (ö. ?) azledilmiş ve Mısır'daki haraç işlerine bir kez daha Verdân bakmaya başlamıştır. Neredeyse Mısır'ın tüm mali işlerine hâkim olan Verdân, hilafetinin üçüncü yılında Muâviye b. Ebû Süfyân adına bu görevi yürütmüştür.³³ Verdân'ın Mısır'da kâtiplik yaptığı esnada Muâviye b. Ebû Süfyân ile vergiler konusunda bir anlaşmazlık yaşadığı bilinmektedir. Hz. Ali-Muâviye b. Ebû Süfyân arasındaki hilafet mücadelesinin tetiklediği iç savaşın iktisadi krizlerini hafif atlatan Mısır, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hızlı mali kaynak bulmada dikkatini cezbetmişti. Bu nedenle her erkek için iki dinar halinde resmileşen verginin üç dinara çıkarılmasını isteyerek,³⁴ Dimaşk'tan Verdân'a bir mektup yazıp, verginin kişi başı bir kırat artırılması gerektiğini emretmiştir. Verdân ise yazdığı cevapta; *"Onlarla olan antlaşmalarda verginin artırılmaması şartı varken, nasıl artırılır."* şeklinde bir itirazda bulunmuştur. Aralarında çıkan anlaşmazlıktan ve Verdân'ın ısrarla karşı çıktığı vergi artışından dolayı

²⁹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 229-23.

³⁰ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, 2/47-48.

³¹ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, 2/49-50.

³² Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 214.

³³ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 62/430.

³⁴ İrfan Aycan, *Saltanatı Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 236.

Muâviye b. Ebû Süfyan, Verdân'ı görevinden azletmiştir.³⁵ Şüphesiz Verdân'ın söz konusu tutumu haraç âmilliğini yaptığı bölgeyi ve Mısır'ın fethi esnasındaki şart koşulan uygulamaları kâtiplik hassasiyeti ile değerlendirmesi ve halka fazla vergi yüklenmesini istemeyişiyle ilgili görünmektedir. Zira o görevinden azledilmek pa-hasına bu itirazı yapmış, gücünün zirvesini yaşayan Muâviye b. Ebû Süfyan'ın tale-bine karşı çıkma cesaretini göstermiştir.

Bir diğer rivayete göre ise Emevîlerin ordu kumandanı olarak görev yapan Utbe b. Ebû Süfyan (ö. ?), Verdân'ın haraç âmilliğine getirildiğini öğrenmesi üzeri-ne Mısırlılardan oluşan bir heyetle birlikte Muâviye b. Ebû Süfyan'ın yanına gitmiş ve ona; *“Ey Emirü'l-Mü'minîn! Haraç işlerinden beni geri bıraktın. Oysa onların üze-rinde hukukları vardır. Ben oturmayı hoş karşılamam. İstenen her şeyi yapmam, cim-ri davranırım.”* demiştir. Mısırlıların haklarının kastedildiği bu sözlerden sonra Verdân'dan haraç işleri alınmış ve Utbe b. Ebû Süfyan'a verilmiştir.³⁶

Verdân ile Muâviye b. Ebû Süfyan'ın olumsuz sonuçlar doğuran yazışmalar haricinde yüz yüze görüşmeleri, hatta atışmaları da vaki olmuştur. Verdân'ın âmil-likten azlinden önceki bir dönemde Amr b. Âs'ın da bulunduğu özel bir görüşme esnasında Muâviye b. Ebû Süfyan, kendisini mutlu eden şeyin تنها bir yerde göz-yaşı dökmek olduğunu adeta bir itiraf gibi dile getirmiştir. Daha sonra Muâviye b. Ebû Süfyan sözü Amr b. Âs'a getirerek ondan kendisini neyin mutlu edeceğini sor-muş, o ise asil bir Arap kadınla evlenip onunla geceleminin sevimli geleceğini be-lirtmiştir. İkili arasında geçen bu samimi sohbete dâhil olan Verdân ise kendisine göre faziletli gelen güzel şeyin ihvana yani Müslümanlara muhabbet ve ikram ol-duğunu söylemiş ve bu sözler karşısında Muâviye b. Ebû Süfyan, insanlara yardı-mının esas kendisinin görevleri arasında yer aldığını belirterek itirazda bulunmuş-tur. İtiraz üzerine Verdân, *“madem öyle, o zaman gereğini yap.”* şeklinde bir cevap vererek, Muâviye b. Ebû Süfyan'ın esas görevini hatırlatan bir ifade kullanmıştır.³⁷

Bazı kaynaklarda farklı anlatılar ile yer alan bu konuşma haricinde, Verdân yine yanlarında Amr b. Âs olduğu halde Muâviye b. Ebû Süfyan ile bir araya gelmiş, aralarında şu şekilde bir konuşma daha geçmiştir: Amr b. Âs, *“artık bana dostlar ile muhabbetten ve yitiğimin bulunmasından başka bir keyif veren bir şey kalmamıştır.”* dediğinde; Muaviye, *“Vallahi ben de bu durumdayım.”* diye cevaplamıştır. Bu esnada Verdân muhabbete dâhil olarak; *“Benim için ise dinlediğim güzel bir sözden, müşkül durumda ne yapacağını şaşırmış bir kimsenin bana sığınmasıyla onun ihtiyacını kar-şılıyarak, dünyada hayırla anılmaktan, ahirette de onun mükâfatına kavuşmaktan*

³⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 110; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 215; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 62/431-432; Makrîzî, *el-Hıta*, 1/149; Yüksel, *Hristiyanlar*, 195.

³⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 110.

³⁷ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 5/335.

daha zevkli bir şey kalmamıştır." ifadesini kullanmıştır. Verdân'ın sözleri karşısında şaşırıldığı anlaşılan Muâviye b. Ebû Süfyân, Amr b. Âs'a dönerek, *"Ey Amr, biz bu işin neresindeyiz?"* şeklinde sorunca, bir kez daha Verdân konuşmaya başlayarak, *"yemin ederim ki her ikiniz de bu işe benden daha muktedir kimselersiniz."* yanıtını vererek, idarecilik görevlerini hatırlatmıştır.³⁸

Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) Muâviye b. Ebû Süfyân', Amr b. Âs ve Verdân başlığı altında zikrettiği olay da Verdân'ın Muâviye b. Ebû Süfyân'ın meclislerinde bulunup, onunla cüretkâr bir üslupla sohbet ettiğini göstermektedir. Bir gün Amr b. Âs ile Verdân, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın yanına girmişler ve Amr b. Âs, Muâviye b. Ebû Süfyân'a dünyada tadına bakmadığı herhangi bir şeyin kalıp kalmadığını sormuştur. Muâviye b. Ebû Süfyân ise bu soru karşısında aşağıdaki cevabı vermiştir:

"Kadınlara karşı bir arzum kalmadı. Elbiselerin en yumuşağı ve kalitelisini giydim. Öyle ki cildim mi elbiseler mi daha yumuşak anlayamadım. Yemeğin de en güzel ve tatlılarından yedim. Hatta hangisinin lezzetli ve güzel olduğunu anlamadım. Burnuma giren kokuların çokluğundan dolayı hangisinin daha güzel olduğunu bilemedim. Benim en fazla lezzet duyduğum şey, yaz günlerinde soğuk içecekler ve etrafımda dolaşan oğullarım ile erkek torunlarımdır. Ey Amr, senin elde edemediğin şey nedir?"

Bu soru karşısında Amr b. Âs, *"ekip meyve ve ürününü alacağım bir mal."* cevabını vermiş, bunun üzerine Muâviye b. Ebû Süfyân, Verdân'a dönerek; *"Ey Verdân, senin elde edemediğin nedir?"* diye sormuştur. Verdân, *"Kıymete ve değere haiz bir sanat ki onu muteber ve seçkin bir topluluğa öğreteyim. Fakat hiç biri beni bu hususta geçmesin ve Allah benim bu sanattaki şöhretimi benden sonra nesilden nesle aktarsın."* Bu sözler üzerine Muâviye b. Ebû Süfyân, yine çarpıcı bir yüzleşme yaşamış gibi; *"Yazık bugünün harici sohbetlerimize! Şu köle, seni ve beni mağlup etti."*³⁹ demekten kendini alamamıştır.

Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında Verdân'ın kaynaklara yansıyan bir görevi daha bulunmaktadır. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Mısır valisi Mesleme b. Muhalled'e hizmet ederken Menfis bölgesinde bulunduğu düşünülen Firavun hazinelerinin kazılması için görevlendirilmiş fakat bu teşebbüs Abdullah b. Amr tarafından engellenmiştir. Çünkü Abdullah b. Amr definenin Müslüman fatihlere ait olmadığını Habeşlilerin bunda hak sahibi olduğunu belirtmiştir. Abdullah b. Amr'a göre;

"Habeşliler, gemilerle Menfis'e kadar ilerlerler. Burada Firavun definesini bulurlar. Ondan dilediklerini aldıktan sonra 'Bundan daha iyi bir ganimet arzulamadık'

³⁸ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd ez-Zirikli (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996), 5/60.

³⁹ Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Yûsuf Es'ad Dâğır (Beyrût: Dâru'l-Hicre, 1965), 3/22-23.

diyerek geri ayrılırlar. Müslümanlar da onların peşine düşerek, onlarla savaşıp bir kısmını öldürüp, bir kısmını esir alırlar ve Habeşli köleler bir elbiseye satılırlar.”⁴⁰

Abdullah b. Amr'ın ifadesinden açıkça anlaşıldığı gibi bu durum Müslümanların, Habeşlileri bölgeye çekip köle olarak ele geçirmeleri için düzenlenmiş bir stratejiden başka bir şey değildir. Dolayısıyla Verdân, Firavun hazinelerini kazma görevini yerine getiremeden dönmek zorunda kalmıştır.

4. Sıffin Savaşı'nda Verdân

Amr b. Âs'a Mısır'ın fethinin hemen akabinde kâtip olarak hizmete başladığı görülen Verdân'ın aynı zamanda bir müşavir gibi efendisini yönlendirmeye çalıştığı da anlaşılmaktadır. Bu husustaki en mühim hadise Amr b. Âs'ın, Hz. Ali-Muâviye b. Ebû Süfyân kavgasındaki konumuna dair ne yapması gerektiğini içeren tavsiyeleridir. Amr b. Âs, Verdân'ı kendisine danışman olarak da görevlendirmiş olmalı ki hilafet mücadelesinde kimin yanında yer alacağına dair oğullarından sonra kâtibinin fikirlerini sormuş, hangi tarafa yakınlık göstermesi gerektiğini açıkça öğrenmek isteyerek, ondan düşüncelerini paylaşmasını istemiştir. Söz konusu istişare ise şu şekilde yaşanmıştır: 35/656 senesinde muhalif gruplar tarafından gerçekleştirilen Hz. Osman'ın katli esnasında Medine'de bulunamadığından dolayı Şam valisi Muâviye b. Ebû Süfyân'dan çekinen Amr b. Âs, Sıffin Savaşı'na giden süreçte kararsız ve tarafsız bir konumda yer almaktaydı. Fakat Muâviye b. Ebû Süfyân'ın ısrarlı teşebbüsleri onu bir karar almaya zorlamış ve kararsızlık içerisinde tüm gece düşünerek, ertesi sabah oğulları Abdullah ile Muhammed'e danışarak bir karara varmayı istemiştir. Oğullarının her ikisinin farklı görüşler belirtmesi kararsızlığını artırmış, böylece Verdân'ı yol hazırlıklarını yapması için yanına çağırmıştır. Verdân yolculuk için birkaç kez atları ve erzakları hazırlamış ve her defasında Amr b. Âs'ın kararsızlığı yüzünden yükler geri indirilmiştir.⁴¹ Kaynaklarda zekâ ve dehası ile övülen Verdân, Amr b. Âs'ın kararsız durumunu anlamış; *“ben senin içindekileri söyleyeyim.”* diyerek söze girmiş; *“dünya ve ahiret kalbinde mücadeleye girmiş, sen kendi kendine Ali'de dünya değil, ahiret var; Muâviye'nin yanında ise dünya vardır ahiret yoktur. Ali'nin yanında olan kalacak, Muâviye'nin yanında yer alan helak düşecektir diye içinden geçirdin.”* demiştir. Amr b. Âs ise cevap olarak, *“haklısın, yanlış söylemedin. Peki, sen ne dersin?”* yanıtını vermiştir. Verdân, Amr b. Âs'ın nasıl kazançlı çıkacağına dair mutedil bir fikir ileri sürerek; *“benim görüşüm evinde oturup beklemendir. Din ehli galip gelirse dinlerinin kolaylığında yaşarsın. Ehl-i dünya galip olursa senden faydalanırlar.”* şeklinde efendisini fazlasıyla etkilemeye çalışan bir

⁴⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 55. Ayrıca bk. Celâleddîn es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâdara fî târîḫ-i Mısr ve'l-Ḳâhire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-lhyâu'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1967), 1/45.

⁴¹ İbn A'sem, *el-Fütûh*, çev. Mehmet Cevher Saduk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 1/540.

yaklaşım sergilemiştir. Fakat bu konuşmadan sonra Amr b. Âs, muhtemelen kararsızlığın verdiği endişeyle acele bir karar alarak, kölesi Verdân'a yol hazırlıklarını yapmasını söylemiş ve hemen Dimaşk'a giderek Muâviye b. Ebû Süfyân ile hareket etmeye başlamıştır.⁴² Bu örnekte de görüldüğü gibi Amr b. Âs, özellikle siyasi tercihlerinin eğiliminde ileri görüşlülüğüne güvendiği Verdân'a danışmadan karar almamaya çalışmıştır.⁴³

Görüldüğü gibi Amr b. Âs'ın adeta hayatının en önemli siyasi kararlarının alınmasında ve bunların doğurduğu sonuçların yaşanmasında Verdân'ın özel bir yeri olmuştur. Ayrıca bu hadise, Verdân'ın Müslümanların ve onların hilafet kavgası veren en seçkin idarecilerinin toplumsal karşılıklarını da fark ettiğini gösteren detayları içermektedir. Verdân, din ehli diyerek Hz. Ali'yi ve onun İslâmiyet'e olan katkılarını hatırlatmakta; diğer yandan dünya ehli tanımını yaptığı Muâviye b. Ebû Süfyân'ı işaret ederek, belki de İslâm öncesi Ümeyye ailesinin durumuna ve Hz. Peygamber'e olan muhalefetlerine bir imada bulunmaktadır.

Ayrıca Verdân, 37/657 senesinde Sıffin Savaşı'nda Muâviye b. Ebû Süfyân'ın sancağını taşıyan kişiler arasındaydı ki, Amr b. Âs, oğulları Muhammed ve Abdullah'ın yanı sıra ona da sancak vererek, coşkulu bir şekilde terennüm ettiği bir şiirle; *"Ali'nin yanındaki Kanber ise benim yanımdaki Verdân"* imasıyla ona güvendiğini göstermiştir.⁴⁴

Sıffin Savaşı esnasında Verdân, adeta bir kumandan gibi doğrudan harp sancağı taşımış, Amr b. Âs'ın oğulları Abdullah ve Muhammed'in yanında savaşın en önemli figürleri arasında yer almıştır. İslâm tarihinin en trajik ve mühim olayında, Hz. Ali'nin ileri hareketlerinden dolayı endişeye düşen ve oğullarının canının tehlikeye girdiğini gören Amr b. Âs, Verdân'ın ileri saflara ilerlemesini emretmiş, bunun üzerine Muâviye b. Ebû Süfyân, saf düzeninin bozulmaması gerektiğini söyleyerek Verdân'ı bu hareketten menetmiş ve Amr b. Âs'a oğullarının durumunun iyi olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Fakat Amr b. Âs, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın kendisine veya bir başka rivayete göre ulağına çıkışarak, *"Muâviye'ye söyle! Onları sen doğurmadın, onlar benim evlatlarım."* diyerek ön saflara ilerlemiş ve Verdân'a *"benim yayım kadar daha ileri bir noktaya sancağı dik, sana falanca cariyeyi hediye ediyorum."* diyerek Verdân'ı ön hatlara göndermiştir.⁴⁵

⁴² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 145; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 2/286-287; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 6/195; Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 45-46.

⁴³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/316.

⁴⁴ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 317; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, 4/563; Cemâleddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntaẓam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 5/101.

⁴⁵ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 328; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 1/143.

Yine Verdân'ın Sıffin Savaşı'ndaki rolünün değerlendirilmesi açısından muharebenin başlarında Amr b. Âs ile girdiği diyalog son derece mühim ayrıntıları içermektedir. Amr b. Âs, Verdân'a; "*Senin ve benim durumum bir deve örneğindeki-ne çok benzemektedir. Eğer ilerlerse sakat kalır, gecikirse öldürülür. Geç kalıp gecikirsen boynunu vururum.*" diyerek onu dikkat ve çevikliğe teşvik etmiştir. Biraz da tehdit içeren bu sözler üzerine Verdân, ayaklarına zincir geçirmiş ve "*Ey Ebû Abdullah! Seni ölüm havuzlarına götüreceğim.*" diyerek hazır olduğunu vurgulamıştır.⁴⁶ Şüphesiz bu diyalogun yaşanmasının temel sebebi savaş stratejisidir ve Amr b. Âs'ın en yakın adamları arasında yer alan Verdân'ın diğer askerlere bir örnek olmasıyla ilgilidir.

5. Verdân Ailesinden Haraç Âmilleri

Verdân'ın 53/672-73 senesinde Rumlarla yapılan savaşta şehit olarak ölmesinden sonra çocuklarının Benû Verdân ailesi ismiyle Mısır'da yaşamaya devam ettikleri anlaşılmaktadır.⁴⁷ Verdân'ın geride kaç çocuk bıraktığına dair bilgi bulunmamakla birlikte Musa ile İsâ ismindeki iki oğlunun Mısır'daki faaliyetleri kaynaklara geçmiştir. Aile üyeleri, kâtiplik mesleğini icra etmelerinden dolayı ailenin adını taşıyan Hatt-ı Benû Verdân ismiyle bir yazı sanatını da geliştirmişlerdir.⁴⁸ Ayrıca Musa b. Verdân'ın kâtiplik ve hadis râvilliğini içeren ilginç yaşamı dikkat çekicidir. Mısır tarihi ile ilgili muhtelif kaynaklara göre, Usâme b. Zeyd et-Tenûhî'nin (ö. ?), Mısır âmilliği esnasında Verdân'ın oğlu Musa b. Verdân'dan 20 bin dinara biber satın aldığı ve bunların Velîd b. Abdûlmelik (ö. 96/715) tarafından Rum valisine hediye gönderilmek maksadıyla muhafaza edildiği bilinmektedir. Biberlerin konulduğu bu yere doğrudan biber deposu anlamını içeren Dârü'l-Filfil ismi verilmiştir. Parasını alamayan Musa b. Verdân bu depolama işini Ömer b. Abdûlazîz (ö. 101/720) hilafete geçince şikâyet konusu etmiş ve halife biberlerin sahibine teslimini emretmiştir. Bununla birlikte, muhtemelen bir kâtip ve hadis râvisinin bu tür bir işle meşgul olmasından rahatsızlık duyan Ömer b. Abdûlazîz; "*Tâcir fâcirdir, fâcir de ateştedir.*" diyerek onun ticaret yapmasına kızmış ve bir daha huzuruna alınmasını yasaklamıştı. Nitekim Musa b. Verdân, sıklıkla Ömer b. Abdûlazîz'in yanına Hz. Peygamber'in sahabelerinden işittiği hadisleri aktarmak için giderdi.⁴⁹

Diğer yandan Musa b. Verdân'ın tâbiînden ünlü fakih Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) tarafından Mısır halkının ribâyı terk etmesi için görevlendirildiği bilin-

⁴⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 62/430.

⁴⁷ Dîneverî, *Ma'ârif*, 287; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 146.

⁴⁸ İbn Yûnus es-Sadeî, *Târîhu İbn Yûnus*, 1/502; Yâkût el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/284.

⁴⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 124; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 2/603; Makrîzî, *el-Hıtağ*, 3/328.

mektedir.⁵⁰ Emevî idaresine karşı muhalif tutumlarıyla bilinen Saîd b. Müseyyeb'in Musa b. Verdân'ı fikhî meseleleri içeren hassas bir konu üzerine görevlendirmesi şüphesiz ona olan güvenini göstermektedir. Aynı zamanda Musa b. Verdân'ın bölgeyi yakından tanınması, halkın ona karşı gösterdiği itimat bu hususta görevlendirilmesini etkilemiştir. Bir nasihat ve uyarı mahiyetinde gerçekleştiği anlaşılan görevlendirmenin neticeleri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Verdân'ın nisbesini taşıyan çocukları uzun bir dönem boyunca özellikle Mısır'da cereyan eden olayların râvilğini yapmışlar ve İslâm tarih literatürüne zengin malumatları ile kaynaklık etmişlerdir. Özellikle Musa b. Verdân, sadece hadis rivayetiyle değil aynı zamanda Mısır ahvalinden rivayetleri ile de meşhur hale gelmiştir.⁵¹ Ayrıca muahhar dönem muhtelif kaynaklarda yer alan Ubeydullah b. Verdân el-Mısırî, Musa b. Ubeydullah b. Verdân el-Mısırî, İsmail b. Verdân el-Mısırî, Ahmed b. Verdân el-Mısırî, Muhammed b. Ahmed b. Verdân el-Mısırî, İsâ b. Ahmed b. İsâ b. Verdân ve Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Verdân⁵² isimleri bu açıdan dikkat çekmektedir.⁵³ Anlaşılan Verdân'ın soyu Mısır'da uzun bir dönem etkili bir aile olma özelliğini korumuştur.

Verdân, Amr b. Âs'ın kumandanlarından Reb'â b. Hubeyş b. Urtufa es-Sadeff'nin (ö. ?) kızıyla evlenmiştir. Hatta bu evlilik Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından hoş karşılanmamıştır.⁵⁴ Verdân'ın yaptığı diğer evlilikler ile ilgili bir detay bulunmamakla birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi erkek evlatları Mısır'da hayatlarını sürdürmüşler ve isimlerinden de anlaşılabileceği üzere babalarının geçmişinde bir mühtedi öyküsü bulunmasına rağmen tamamen Müslüman bir aile geleneğine sahip olmuşlardır. Oğullarının yanı sıra Verdân'ın en az bir kız evladı yetiştirdiği bilinmektedir. Velîd b. Abdülmelik zamanında (86-96/705-715) Hz. Peygamber'in mezarını yaptıran kişinin Verdân'ın kızı olduğuna dair bir kayda rastlanılmaktadır.⁵⁵ Bu durum, ailenin samimi bir Müslüman hisleri taşıdığına dair açık bir delildir. Muhtemelen söz konusu olayın arka planında, Velîd b. Abdülmelik'in, Mescid-i Nebevî'nin tamiri için 87/706 senesinde Şam ve Mısır Hıristiyanlarından yaklaşık seksen kişiyi görevlendirmesi⁵⁶ yatmaktaydı. Velîd b. Abdülmelik bu hususta Rum hükümdarına; *"Biz, yüce Peygamberimizin mescidini yeniden inşa etmek istiyoruz.*

⁵⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 263.

⁵¹ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993), 7/313.

⁵² Hatîb el-Bağdâdî, bu sonuncu ismi Mısırlılar (el-Mısıriyyûn) arasında olarak zikretmektedir.

⁵³ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 8/359, 22/79; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/ 99, 488.

⁵⁴ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 62/433.

⁵⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 12/259.

⁵⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 6.

Bize bu konuda işçi ve mozaik desteğinde bulunmanı talep ediyoruz."⁵⁷ ifadelerini içeren mektubu da dikkat çekicidir. Verdân'ın kızının Mısır'dan Medine'ye giden heyette bulunma ihtimali ve heyete bir şekilde Mescid-i Nebevî'nin tamiratında kullanılmak üzere bağış şeklinde maddi destek verme olasılığı güçlüdür.

6. Mısır'da Sûku Verdân (Verdân Çarşısı)

Verdân'ın Mısır'da geride bıraktığı ailesinin akıbetini belirleyebilmek isimlerin zaman içerisinde değişmesinden dolayı imkânsız bir hale gelmiştir. Fakat ailenin izlerini taşıyan yapılar uzun bir dönem boyunca Mısır ile ilgili kayıtlarda yer almıştır. Benî Verdân ailesinin meskûn olduğu mahalleye Verdân Sokağı ismi verilmiş ve buradaki evlere el-Verdâniyyîn denmiştir.⁵⁸ Ayrıca Mısır'da Vakf-ı Verdân ismiyle bilinip İsâ b. Verdân'a atfedilen bir vakıf bulunmaktaydı.⁵⁹ Mahallenin şekillenmesi Fustat'ın imar planıyla doğrudan ilgili bir gelişme gibi görünmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi Verdân, cami etrafında idari işlerin yürütüldüğü merkeze yakın bir yerde evini inşa etmişti. Mısır'da muhtemelen Fustat'ta Müslümanlar tarafından yapılan ilk meskenlerin sahiplerinden olmasından dolayı zaman içerisinde bu evin etrafı genişlemiştir. Nitekim Fustât'ta ismini kâtip Verdân'dan alan Sûku Verdân adıyla bilinen bir çarşı kurulmuştu.⁶⁰ Amr b. Âs valiliğe atandığında el-Kantara'nın arkasındaki Rum kilisesinden ve sağındaki eski köprüden el-Kebş hamamına (Hammamü's-Sûk) kadar uzanan bölgeyi azatlısı Verdân'a iktâ etmişti.⁶¹ Başta hamam olmak üzere çeşitli yapılar burada işletilmekte ve zaman içerisinde miras yoluyla devredilmekteydi. Benû Verdân ailesi uzun bir dönem buradaki yapılara sahip olmuşlardır. Suriye, Filistin ve Mısır fetihlerinde İslâm ordularına yardımcı kuvvet komutanlığı yapan Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Fustat'ın imar ve iskânında görev almış, her ne kadar fazla kalamasa da kendine ait bir evi sonradan Sûku Verdân'a dönüşecek olan yere yapmıştı. Yine Muâviye b. Ebû Süfyân ve Mesleme b. Muhalled'in evi de bu mevkideydi. Ayrıca çok sayıda Emevî ve Abbâsî üyeleri burada ev ve arsa gibi mülklere sahip olmuşlardır.⁶² Sûku Verdân adeta yeni kurulan Fustat şehrinin kalbini oluşturmuş, Verdân'ın bir ev inşa ederek temellerini attığı bu bölge zaman içerisinde idarenin merkezi ve halkın rağbet ettiği bir Pazar haline gelmiştir. Hatta günümüz Mısır'ında başta İskenderiye şehri olmak üzere Verdân Çarşısı adını taşıyan bedestenler bulunmaktadır.

Aradan geçen uzun yıllar Fustat'ın ilk mesken örnekleri arasında yer alan bu

⁵⁷ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medine Medine Tarihi*, çev. Fatih Mehmet Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 74.

⁵⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 146; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 2/606.

⁵⁹ Yâkût el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/284.

⁶⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 9/517; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 62/429.

⁶¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 163; Dîneverî, *Ma'ârif*, 287; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 214.

⁶² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 126, 141; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 2/603, 605.

evlerin yıkılmasına neden olmuş, hatta 552/1157 senesindeki şiddetli bir deprem esnasında Sûku Verdân'daki evler tamamen enkaz haline gelmiştir.⁶³ Dolayısıyla ailenin imar faaliyetlerine dair örnekler zaman içerisinde ortadan kaybolmuştur.

Fustat'ın en eski mahallesine adını veren Sûku Verdân (Verdân Çarşısı) zaman içerisinde bir kayseriyye (çarşı merkezi) statüsüne dönüşmüş ve özellikle mavi ve beyaz renkteki keten kumaş ticareti açısından önemli bir Pazar haline gelmiştir. Kahireli tüccarlar söz konusu meşhur kumaşlar için Çarşamba ve Pazar günleri burayı ziyaret etmişlerdir.⁶⁴

Mescid-i Sûku Verdân adıyla inşa edilen mescidin yapılması da ilgi çekici bir olaydır. Emevîlerin kudretli valisi Haccâc b. Yûsuf'un (ö. 95/714) yeni bir imla ile Kur'an nüshalarını yazdırarak Mushaf dağıttığı esnada, nüshanın birini de Mısır'a göndermesi dönemin valisi Abdülazîz b. Mervân tarafından hoş karşılanmamış ve bunun üzerine Esmâ nüshası adıyla Mısır'da bir Mushaf yazılmış, okutulmuş ve çoğaltılmıştır. Bu Mushaf'ın okutulması için her ay üç dinar bağışlayan Hakem b. Ebî Bekr, Kubbetü Sûk-u Verdân adıyla bir mescid inşa ettirmiştir.⁶⁵ Muhtemelen bu mescid, Mısır'da yapılan en eski mabetlerden biriydi ve uzun bir dönem boyunca Mescid-i Sûk-u Verdân ismiyle meşhur olmuştu. Nitekim mescidin 622/1225 yılına kadar ayakta kaldığına dair bilgi bulunmaktadır.⁶⁶ Diğer yandan Verdân'ın da Mısır'da yaşadığı süre içerisinde Amr b. Âs Camii ve kendi adını taşıyan mescide de birer minare yaptırdığı bilinmektedir.⁶⁷

Sonuç

Erken İslâmî dönemde bir kâtip olarak görev yapan Verdân üzerine yapılan bu çalışmada, Mısır bölgesinin fethinin ince detaylarına, gündelik hayata ve fetih-ten sonra kurulan yeni idareye dair çok az bilinen detaylara ulaşılmıştır. İslâm tarihi boyunca kâtipler, hizmetinde bulundukları devletlerde sadece mali işlerde değil siyasi kararların alınmasında da önemli derecede rol oynamışlardır. Kâtipler, köle ve mühtedi asıllı olmalarına bakılmaksızın İslâm Devleti'nin en önemli mevki-lerinde istihdam edilerek bilgi ve tecrübelerinden yararlanılmışlardır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren güçlü devlet mekanizmasının tesisi ile kendini adeta güvende hisseden kâtipler, Verdân'ın Muâviye b. Ebû Süfyân'a yönelik tepkisinde de görüldüğü gibi mali düzenlemelerin mevzuata aykırı bir değişiklik getirmesine

⁶³ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-ḥunefâ' bi-ahbârî'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-ḥulefâ'*, thk. Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed (Kahire: Dârü'l-Ulûm, 1971-1973), 3/232, 296.

⁶⁴ Makrîzî, *el-Ḥıtaṭ*, 3/166.

⁶⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûḥ Mısr ve'l-Mağrib*, 145.

⁶⁶ Zehebî, *Târîḫü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 46/299.

⁶⁷ Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Kahire: Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, 1970-1972), 1/133.

ve halka ağır vergi mükellefiyeti yüklenilmesine karşı çıkmaktan çekinmemişlerdir. İslâm Devleti'nin idari anlamda zenginleşmesi ve köklü bir gelenek meydana getirmesi, Verdân gibi kâtiplerin devlet hizmetinde çalışmalarının doğal bir neticesidir. İslam Devletleri'nin güçlü idari yapısını şekillendiren süreç, bu çalışmada görüldüğü gibi Hz. Ömer zamanında zımmî veya mühtedi kâtiplerin istihdamı ile başlamıştır.

Kişiliği ve hayatı bir bütün halinde ortaya çıkarılan Verdân'ın yaşadığı dönemin neredeyse önemli tüm siyasi olaylarında rol oynadığı görülmektedir. Kumandanlığı, kâtipliği, maliyeciliği ve müsteşarlığı ile mühim bir şahsiyet ve samimi bir Müslüman olarak dikkat çeken Verdân, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Muâviye b. Ebû Süfyân gibi halifelerin; Amr b. Âs, Mesleme b. Muhalled, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh ve Abdülazîz b. Mervân gibi Mısır valilerinin idaresini yakından görmüş, hep birlikte çalışmış bir kâtip özelliğine sahiptir. Onun ismi geçen devlet adamları nezdinde vazgeçilmez olduğunu gösteren bu durum, işinde ve çözüm odaklı düşünmedeki pratik zekâsıyla ilgilidir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Aksoy, Hatice. "Selçuklu Yönetiminde Erdebil: Kafkasya'ya Açılan Kapı". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 21 (Aralık 2024), 57-78. <https://doi.org/10.23897/usad.1541117>
- Aycan, İrfan. *Saltanat Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Mar'ûf. 16 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. nşr. A. P. van Leeuwen-A. Ferré. 2 Cilt. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1992.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd ez-Zirikli. 13 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1996.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrût: Dârü Mektebü'l-Hilâl, 1988.
- Cahen, Claude. *İslamiyet Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*. çev. Esat Nermi Erendor. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2000.
- Demirci, Mustafa. *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1996.
- Hitti, Ph. K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İfav Yayınları, 2011.
- İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1415.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdullah b. Hüseyin ed-Dimaşkî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1995-2001.
- İbn A'sem. *el-Fütûh*. çev. Mehmet Cevher Saduk. 4 Cilt. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Kuteybe. *el-İmâme ve's-Siyâse*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Sa'd. *Kitâbü't-Tabakâtü'l-kebîr*. çev. Heyet. İstanbul: Sîyer Yayınları, 2014.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 16 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1970-972.
- İbn Zebâle. *Ahbâru'l-Medine Medine Tarihi*. çev. Fatih Mehmet Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâleddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, 1992.
- Hâmevî, Şihâbeddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrût: Dârü's-Sâdr, 1995.
- Makrizî, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *İtti'âzü'l-hunefâ' bi-aḥbârî'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ'*. thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ulûm, 1971-1973.
- Makrizî, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-ḥıtaṭ ve'l-âşâr*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî. *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Yûsuf Es'ad Dâğır. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Hicre, 1965.
- Minkarî. *Vak'atu Sıffin*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Öztürk, Levent. *İslam Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Sadeff, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus. *Târîhu İbn Yûnus el-Mısrî*. thk. Abdülfettah Fethî Abdülfettah. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.

- Sibt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*. thk. Muhammed Bereket vd. 40 Cilt. Dârü'r-Risâletü'l-İlmiyye, Dımaşk 2013.
- Spuler, Bertold. *Halifeler Çağı*. çev. İlhan Aslan. İstanbul: Post Yayınları, 2025.
- Süyûtî, Celâleddîn. *Hüsnu'l-muḥâḍara fî târîḥ-i Mısr ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 2 Cilt. Dârü'l-İhyâü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kâhire 1967.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîḥu't-Ṭaberî-Târîḥu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 10 Cilt. Kahire Dârü'l-Ma'arif bi-Mısr, 1380/1960.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîḥü'l-Hülefâi'r-Reşîdînü'l-fütûḥat ve'l-incâzâtü's-siyâsiyye*. nşr. Dârü'n-Nefâis, Bağdat 2003.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd. *Fütûḥu's-Şâm*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Yüksel, Mücahit. *Emevîler Döneminde Hristiyanlar*. Konya: Hikmetevi Yayınları, 2017.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîḥu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrût 1413/1993.